

УДК 329(477)«1999»
DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2022.28.268495>

«РОЗКОЛ» НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В 1999 РОЦІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Станіслав Овсієнко,

канд. іст. наук, доцент кафедри нових медіа та медіадизайну
факультету журналістики, реклами та видавничої справи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: istorik@te.net.ua

У статті зроблена спроба переосмислення такого явища, як «розкол» у Народному Русі України в 1999 р., його причин, перебігу подій на тлі загальнодержавних процесів, наслідків, висвітлення та аналізу в пресі, виходячи з викликів українського сьогодення. З'ясовано, що «розкол» НРУ був резонансною подією, яка стала предметом дослідження та об'єктом широкого висвітлення в мас-медіа, адже внутрішньопартійна криза охопила найбільшу націонал-демократичну партію на чолі з В. Чорноволом, від ситуації в якій залежав майбутній шлях розвитку країни. Визначено, що внаслідок «розколу» в 1999 р. на дві течії вплив Руху на процеси в країні послабився як на вищому, так і на місцевому рівнях, що змушувало націонал-демократів на початку ХХІ ст. об'єднуватися перед новим загрозами.

Ключові слова: Народний Рух України, «розкол», причини «розколу», наслідки «розколу», В. Чорновіл, Ю. Костенко, націонал-демократичний табір, преса, «лівий реванш», «російська загроза».

Актуальність дослідження. Постановка проблеми та її зв'язок із науковими і практичними завданнями.

Українська держава переживає трагічний період своєї історії – війну, яку 2014 р. розв'язала російська федерація. 24 лютого 2022 р. російсько-українська війна набула повномасштабного характеру. Незважаючи на попередження з боку державних та розвідувальних структур країн-партнерів, українська влада й більшість суспільства виявилися не готовими до нового виклику. Ціною неймовірних зусиль Збройним Силам України та підрозділам інших силових відомств, за підтримки консолідованого суспільства й влади, міжнародних партнерів, вдалося зупинити просування російських військ і розпочати визволення окупованих українських територій.

Попри війну та воєнний стан, політичні процеси в країні не зупинилися: працюють не лише центральні органи виконавчої влади, військово-цивільні адміністрації на місцях, а й представницькі органи влади (Верховна Рада України (ВРУ), обласні, районні, міські, селищні та сільські ради). Хоча увага нації прикута до перебігу

подій на фронті, волонтерського руху, міжнародної допомоги, а телевізійний «Сдиний марафон» вибірково висвітлює внутрішньополітичне життя, діяльність українських партій залишається в полі наукового та суспільного інтересів. Оцінюється їхній внесок у перемогу над агресором та дії, які могли запобігти війні. Адже причини російсько-української війни почали закладатися одразу зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р.

З усіх національних політичних партій виділяються партії «правого» спрямування, які завжди стояли на захисті державних інтересів і у своїх програмах пропонували вжити заходів щодо реалізації державної політики в сфері національної безпеки: військової, інформаційної, гуманітарної, демографічної, енергетичної, соціально-економічної, науково-технічної, зовнішньополітичної тощо. Серед цих партій особливе місце посідає Народний Рух України, який був гегемоном націонал-демократичного табору протягом 90-х рр. XX ст. Після розпаду СРСР НРУ намагався акцентувати увагу українського суспільства та влади на загрозах, які продукувала російська федерація. Проте результати президентських виборів 1991 р. та парламентських виборів 1994 і 1998 рр. свідчили, що в умовах важкої соціально-економічної ситуації більшість громадян виступали за першочергове вирішення соціальних проблем, голосуючи за «ліві» партії або колишніх комуністів, ігноруючи питання, пов'язані з національною безпекою. У ВРУ I, II та III скликань депутати від Руху та інших націонал-демократичних партій становили меншість, проте за такої конфігурації сил вони намагалися протистояти спробам «лівих» загальмувати процес українського державотворення та відновити союз з російською федерацією у вигляді нових наддержавних проєктів (наприклад, Співдружність незалежних держав (СНД)).

Отже, Народний Рух України (НРУ) – це націонал-демократична партія, яка зробила вагомий внесок у становлення незалежної України та її захист як парламентська сила. Хоча в останнє десятиліття вплив Руху на суспільно-політичні процеси в країні суттєво знизився, він продовжує цікавити як пересічних громадян, так і наукову спільноту. «Розкол» НРУ у 1999 р. був резонансною подією, яка стала предметом дослідження та об'єктом широкого висвітлення у масмедіа, адже внутрішньопартійна криза охопила найбільшу державницьку партію на чолі з В. Чорноволом, від ситуації в якій залежав майбутній шлях розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До проблеми «розколу» НРУ 1999 р. звертались у своїх наукових дослідженнях О. Мельникова [8], А. Русначенко [29], С. Грицай [4], Л. Рожкова [28], Г. Гончарук [3]. Проте у своїх наукових розробках вони здебільшого вибірково та частково аналізували окремі аспекти кризових явищ у Русі. А. Русначенко розкриває суб'єктивні причини «розколу», деякі моменти протистояння в партії протягом другої половини 1998 – березня 1999 р., робить узагальнюючі висновки щодо впливу «розколу» на ситуацію в націонал-демократичному таборі. Тому метою публікації є спроба пере-

осмислення такого явища, як «розкол» у Народному Русі в 1999 р., що було предметом дисертаційного дослідження «Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997 – 2002 рр.)» [15], його причин, перебігу подій на тлі загальнодержавних процесів, наслідків, висвітлення в пресі, виходячи з викликів українського сьогодення – російсько-української війни (2014 – ...).

У попередньому дослідженні автором було з'ясовано, що питання, пов'язані з «розколом» НРУ у 1999 р., знайшли своє відображення на сторінках рухівської, загальноукраїнської та регіональної преси. У висвітленні та інтерпретації проблеми «розколу» НРУ 1999 р. рухівська преса як цінне джерело займала протилежні позиції: «Час», «Український Південь», «Канівський Вісник», «Наше слово», «Нова Волинь», «Славне Запоріжжя», «Карпатський голос», «Світанок над Сіверщиною», «Нова доба», «Думка», «Вісник Руху» виражали інтереси прибічників В. Чорновола, а «Народна газета», «РУХ», «Волинь», «Віче», «Сіверщина» – «опозиціонерів», які гуртувалися навколо Ю. Костенка. Загальноукраїнські періодичні видання «Голос України», «Зеркало недели», «День», «Факты и комментарии», «Україна молода» детально висвітлювали кризові явища в НРУ, наслідком яких був «розкол». Проте залежно від політичної заангажованості того чи іншого видання подавалося власне бачення проблеми. Так, «Факты и комментарии» й «Україна молода» належали до лояльних, «День» – до опозиційних, а «Зеркало недели» – до незалежних видань. Крім цієї відмінності, їх поєднував спільний момент: «розкол» пояснювався провиною конкуруючих кандидатів на посаду Президента України. Суб'єктивний журналістський погляд на проблему був побіжно представлений у регіональній пресі («Вечерние Вести», «Вечерняя Одесса», «Думська площа», «Салон Дона и Баса», «Слово», «Чорноморські новини»). У таких періодичних виданнях, як «Комментарии», «Політична думка», «Політика і культура» («ПіК»), «Сучасність», «Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин» науковці, політики та журналісти з суб'єктивної точки зору досліджували питання «розколу» в НРУ та його наслідків [16].

У газеті «Зеркало недели» авторами статей давалися різні причини «розколу». Практично всі автори статей були одностайними щодо провини В. Чорновола в «розколі» НРУ, що ж до провини конкуруючих кандидатів у Президенти, то такими називалися Л. Кучма та Є. Марчук (та й те деякі з тверджень були лише версіями, а не справжніми назвами речей своїми іменами) [10].

Досить ретельно досліджувала «розкол» в НРУ та його причини газета «День». На відміну від «Зеркала недели», зазначена газета не лише коментувала своє бачення проблеми, але й хронологічно відстежувала події, що розвивалися в Русі, при цьому досить активно брала участь у висвітленні проблеми, отримуючи велику кількість інформації безпосередньо у «винуватців» тих процесів, що відбувалися в Русі. Досліджуючи газетні статті, можна відзначити деякий уклін авторів у бік підтримки дій групи Ю. Костенка [10].

Кореспонденти газети «День» розпочали досліджувати «розкол» не з того часу, коли він вийшов на поверхню (19 лютого 1999 р.), а значно раніше. Вже тоді, коли в Русі існувала кризова ситуація (кінець 1998 – початок 1999 рр.), у газеті аналізуються причини тих процесів, що відбувалися в партії, причому вони збігаються з точкою зору в цій же газеті навіть через 1-2 місяці [10].

Практично всі кореспонденти газети «День», які займалися проблемою «розколу» в НРУ, тобто Т. Коробова, В. Золотарьов, О. Сирцов, О. Потурай, І. Гаврилова, звинувачували В. Чорновола та Л. Кучму в провокуванні «розколу» [10].

У газеті «День», яка належала до опозиційних (обслуговувала політичні амбіції Є. Марчука), з цілком зрозумілих причин одноголосно відзначалися В. Чорновіл та Л. Кучма як винуватці «розколу» в НРУ. Як не дивно, а Є. Марчука серед них не було. Тобто причинами «розколу» були «авторитаризм» лідера НРУ та президентські вибори, а з ними й гра, у яку грали В. Чорновіл та Л. Кучма [10].

Газета «Факты и комментарии» (підтримувала СДПУ(о) також досить ретельно висвітлювала ситуацію в Русі, але її повідомлення були менш насичені інформацією та роздумами, ніж у газеті «День». Лише з двох статей зазначеної газети можна зробити висновок, що причинами «розколу» називалися як дії В. Чорновола, так і його опонентів, за якими стояв Є. Марчук [10].

Погляди кореспондентів газети «Україна молода» на події, що відбувалися в Русі на початку 1999 р., дещо відрізнялися від точки зору своїх колег, від вже зазначених газет. Критикуючи діяльність В. Чорновола на чолі партії, вони при цьому не вважали його винуватцем у «розколі» НРУ. Основні звинувачення в «розколі» НРУ були спрямовані на Ю. Костенка з його групою та Є. Марчука, яким заважав В. Чорновіл, реалізуючи власні завдання [10].

Отже, за період лютий – квітень 1999 р. заангажовані певними політиками ЗМІ схильні були звинувачувати політичних конкурентів у відцентрованості внутрішньопартійних процесів, що відбувалися в НРУ. Причинами «розколу» називалися дії конкретних осіб та груп людей: це й Л. Кучма, і Є. Марчук, і В. Чорновіл, і Ю. Костенко, і «костенківці» загалом. З досліджуваної групи газет лише «Зеркало недели» опосередковано вважало винними практично всіх головних учасників політичного процесу. Як бачимо, газети основними причинами «розколу» вважали суб'єктивні чинники. Але через незначний час ці ЗМІ вже переглянули свою точку зору на «розкол» в Русі, причому вона виявилася кардинально протилежною [10].

В історії політичних партій поняття «розкол» – явище реальне та повсякчасне. Не оминуло це явище й партійну систему України. 1998 – 1999 рр. були часом «розколів» у таборі націонал-демократичних, демократичних та соціал-демократичних партій (три частини Української республіканської партії (УРП); два Рухи; Демократична партія України (ДемПУ); Народно-демократична партія (НДП); Українська соціал-демократична партія України (УСДП) В. Онопенка, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о) В. Медведчука (невдовзі проявить себе як про-

російський проект), одеська філія СДПУ(о). Процес дроблення й роз'єднання в стані «правих» та правоцентристів, які бодай якось урівноважували наступ «лівих» сил, серед яких монолітністю лав виділялася Комуністична партія України (КПУ), був небезпечним напередодні президентських виборів 1999 р.

«Розкол» у НРУ у 1999 р. – це закономірний кризовий процес, який мав суб'єктивно-об'єктивну природу. Криза в НРУ та «розкол» як її наслідок виникли в результаті діяльності партійного (політичного та бізнесового) керівництва. Ситуація в НРУ та в усьому партійному середовищі була об'єктивним процесом, який був викликаний методом створення й розвитку партійного руху в Україні. В НРУ нова генерація політиків-бізнесменів не бажала фінансувати партію заради отримання політичного опертя, а виступала за самостійне керування політичною структурою й за отримання від цього політичних та фінансових дивідендів. Партія, яка поповнила свої ряди перед парламентськими виборами власниками капіталу, опинилася в ситуації, коли останні намагалися, бодай ціною «розколу», переорієнтувати цю організацію на вирішення пріоритетних для їхнього бізнесу завдань, відсторонюючи з цієї метою від управління більш ідеологізоване партійне керівництво. До причин «розколу» необхідно віднести протиріччя, пов'язані з такими проблемами, як стратегічні помилки керівництва у стосунках з владою, кадрова політика Голови НРУ, відсутність ефективного механізму внутрішньопартійної демократії, участь у президентських виборах та обрання кандидата від НРУ, намагання зовнішніх сил вплинути або скористатися ситуацією в партії [18].

Початком відкритого етапу протистояння в НРУ стала заява члена парламентської фракції Руху В. Черняка, оприлюднена з трибуни ВРУ 19 лютого 1999 р., який від імені 30 депутатів-рухівців (всього 48 осіб) висловив недовіру Голові фракції В. Чорноволу. Аналіз перебігу подій у НРУ від парламентських виборів березня 1998 р., на яких партія впевнено подолала 4% бар'єр і посіла друге місце після КПУ, дає підстави стверджувати, що «розкол» не був несподіванкою. Вже під час виборчої кампанії Рух зазнав помітних втрат, зокрема, й через те, що конкурував з іншими партіями «правого» та правоцентристського спрямування (Конгресом українських націоналістів, Українською республіканською партією, Українською християнською республіканською партією тощо), і в результаті демократи боролися один з одним у виборчих округах, утворюючи «зелену вулицю» до депутатських мандатів для «лівих» [26].

Преса писала про «непросте» становище в партії, про складні взаємини в її керівництві. Напередодні президентських виборів внутрішньопартійні розбіжності поглибилися й призвели до «розколу» [26].

24 лютого 1999 р. у пресі з'являється інформація про надходження в секретаріат ВРУ заяви на реєстрацію нової депутатської фракції «Народний Рух України – 1». Цю заяву було прийнято і 2 березня на сесії ВРУ офіційно оголошено створення відповідної фракції в складі 16 народних депутатів на чолі з В. Чорноволом [27].

28 лютого 1999 р. «костенківці» організували Х (позачергові) Всеукраїнські Збори НРУ, що відбувалися під гаслом «Зміни йдуть». В. Чорновіл та його прибічники не з'явилися на з'їзд. Делегати, яких на початок роботи було зареєстровано 420, толерантно висловлювались у своїх промовах щодо В. Чорновола. На Зборах було оголошено про недовіру лідеру В. Чорноволу та обрано нове керівництво Руху: Ю. Костенка – Головою НРУ, Б. Бойка, І. Зайця та В. Черняка – заступниками Голови. Це відбулося в партії, в якій, за словами А. Беня з «Голосу України», «<…> ми говоримо про Рух – маємо на увазі Чорновіл, ми говоримо Чорновіл – маємо на увазі Рух <…>». У своєму виступі Ю. Костенко заявив, що рухівці – державники, а Руху необхідно «перейти від конструктивної опозиції до політики рівноправного партнерства» [1].

В. Чорновіл не визнав рішень Зборів «костенківців» і 7 березня 1999 р. його прибічники провели другий етап ІХ Зборів Руху, який пройшов під гаслом «Будьмо разом!». За задумом організаторів, у заході повинні були взяти участь ті ж самі делегати, що були присутні на першому етапі. Попри заяви представників Ю. Костенка, що 420 з 811 делегатів ІХ Зборів НРУ письмово підтвердили, що не братимуть участі у з'їзді 7 березня (Статут Руху визначав чинність з'їзду за умови участі не менше 2/3 делегатів), на Зборах зареєструвалися 520 делегатів. На з'їзді нищивній критиці були піддані «відступники», яких звинуватили у розкольницьких діях. Повноваження Голови НРУ В. Чорновола були підтвержені та обрані заступники Голови – В. Коваль, О. Бондаренко, Л. Танюк [9].

Опоненти на двох альтернативних Зборах сподівалися, користуючись контролем над складом делегатів, нейтралізувати одне одного. Відповідно рішення про скликання ухвалювалися в стислі терміни в умовах розгортання внутрішньопартійного протистояння: 16 лютого 1999 р. 13 голів крайових організацій (КО) НРУ, оголосивши себе «оргокомітетом», виступили із заявою щодо ініціювання дострокового проведення другого етапу ІХ Зборів Руху; у свою чергу «опозиціонери» на засіданні Центрального Проводу 20 лютого 1999 р. визначили дату Х (позачергових) Зборів НРУ – 28 лютого. При цьому кожна зі сторін стверджувала про легітимність саме власного з'їзду, в той час як аналогічні заходи опонентів проголошувалися незаконними. Проведення двох з'їздів свідчило, попри обопільні заклики до єдності, фактичний «розкол» НРУ [14].

Обидва з'їзди претендували на роль вищого керівного органу партії НРУ, намагаючись закріпити за собою назву партії. Адже та частина, яка збереже за собою назву Руху, претендуватиме на вплив, електорат та майно НРУ. Остаточне рішення з цього приводу мало ухвалити Міністерство юстиції, позиція якого могла зумовлюватися також інтересами оточення Президента України. Враховуючи звинувачення В. Чорновола у пропрезидентській грі з боку «опозиціонерів», більшість експертів, на думку аналітиків видання «Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин», передбачала більші шанси у

прихильників останнього в закріпленні за собою назви «Народний Рух України». Підтвердженням цього, як вказували експерти, міг бути лист В. Чорноволу від заступника міністра юстиції з визнанням Х (позачергових) Всеукраїнських Зборів такими, що не відповідають Статуту НРУ [9].

З іншого боку, на думку аналітиків, існував психологічний аспект цього питання, за ким би в кінцевому підсумку не була закріплена назва Рух, у масовій свідомості ця партія (підтверджувалося соціологічними дослідженнями) буде асоціюватися з прізвищем В. Чорновола. Ці можливості збереження назви створювало «чорноволівцям» більш сприятливі умови у боротьбі з опонентами [9].

У березні 1999 р. невизначеним залишалося питання щодо приналежності регіональних структур партії. В. Чорновіл і Ю. Костенко неодноразово заявляли про те, що більшість у партії підтримує їхню сторону, залишаючи опоненту не більше 1/3 членів. На одній із прес-конференцій В. Чорновіл наголошував, що загальна кількість членів НРУ до «розколу» складала близько 60 тис. [9].

Відкрите протистояння в НРУ вплинуло на ситуацію щодо можливості блокування Руху з іншими політичними партіями (наприклад, з партією «Реформи і порядок» (ПРП). Якщо на початку конфлікту вони займали вичікувальну позицію, то згодом визначилися співпрацювати з В. Чорноволом. Про це свідчила присутність В. Пинзеника (ПРП) та М. Поровського (Республіканська християнська партія (РХП) на другому етапі ІХ Зборів НРУ та зміст їхніх промов.

Отже, в рік виборів Президента України відбувся «розкол» НРУ, унаслідок якого утворились дві рухівські організації – Рух Чорновола (НРУ(Ч), «чорноволівці», «романтики», а після загибелі В. Чорновола – НРУ(У) або «удовенківці») та Рух Костенка (НРУ(К), «костенківці», «античорноволівці», «опозиціонери», «прагматики», «новорухівці», а після перереєстрації – УНР), чим було завдано відчутного удару не лише партії, а й усьому націонал-демократичному табору. Партія розкололася, що стало черговим свідченням поширення процесів прагматизації національної політики, коли ідеологічні питання поступово відходили на другорядні позиції, а різні стратегічні рішення партії визначаються конкретними політичними обставинами та економічними інтересами.

Трагічна загибель у автокатастрофі В. Чорновола – борця за незалежність України – 25 березня 1999 р. перекреслила сподівання, що йому завдяки значному авторитету у низових організаціях рухівського середовища вдасться залагодити ситуацію [24]. Трагедія не тільки не призвела до об'єднання двох частин Руху, а навпаки, поглибила їх «розкол». У пресі розглядалися дві версії події: перша, офіційна – дорожньо-транспортна пригода, а друга, неофіційна (рухівська, окремих журналістів, деяких представників правоохоронних органів) – замовлене вдало сплановане вбивство.

На той час обидві сторони вели боротьбу за електорат, нерухомисть, крайові організації, роз'їздаючи по областях України, проводячи роз'яснювальну роботу се-

ред рухівців, шельмуючи опонентів. «Розкол», що відбувся у вищих структурах НРУ, поширювався на низові партійні організації.

За таких умов Міністерство юстиції визнало легітимним другий етап ІХ Зборів НРУ, що свідчило про юридичне право «чорноволівської» частини на рухівське майно та назву «Рух» [14].

Похорон В. Чорновола також перетворився на місце протистояння [7]. «Костенківців» не пропустили до могили, на їх адресу лунали образливі слова, звинувачення в смерті лідера Руху.

Після загибелі В. Чорновола виконувачем обов'язків Голови НРУ(Ч) було обрано Г. Удовенка, який вирішення проблеми єдності двох рухівських частин розглядав як процес приєднання Рухом «розкольників» («костенківців»), а не рівноправного об'єднання. Вимогою було також зняття «костенківцями» заяви про недовіру В. Чорноволу як Голові фракції НРУ. Рух(К) відмовився брати участь у процесі подолання наслідків «розколу» на таких умовах [12].

На початку президентської виборчої кампанії ситуація в «розколотому» Русі була наступною: обидва Рухи планували окремо, попри заяви про необхідність об'єднання, брати участь у виборах; визнаний Міністерством юстиції НРУ(Ч) (або НРУ(У)) мав право висувати кандидата в президенти, а «нелегітимний» Рух(К) – ні. За таких обставин «костенківці» подали позов до Київського обласного суду на рішення Міністерства юстиції. Під час розгляду судом цієї справи обидва Рухи стали тимчасово незаконними, оскільки було призупинено ухвалу Міністерства юстиції з цього питання [11]. Судові позови, які закінчилися невдачею для «костенківців», під час президентської кампанії негативно впливали на процес її проведення НРУ(У) та НРУ(К), їх репутацію та здатність порозумітися, завдавали обом великих моральних збитків.

Рух(К) намагався, разом з іншими націонал-демократичними партіями, домовитись про єдиного кандидата від «правих» сил. За час до проведення партійних з'їздів у травні 1999 р. у середовищі націонал-демократів називалися різні претенденти на місце єдиного кандидата (пропонувалися демократи за поглядами, як Г. Удовенко, Є. Марчук, В. Пинзеник, Ю. Костенко, а також Л. Кучма), але домовитися та визначитися не вдалося. На засіданні Ради голів державницьких націонал-демократичних партій України, яке відбулося 30 березня 1999 р., пропозиції про єдиного кандидата не були узгоджені. Причинами відсутності позитивного рішення з цього питання були: по-перше, «гегемоністські», за оцінкою деяких учасників Ради, пропозиції НРУ (в запропонованому механізмі визначення кандидата голоси партій розподілялися пропорційно їхньому представництву у ВРУ), по-друге, протистояння в НРУ, по-третє, реальній орієнтації партій [33].

Влада як найбільш зацікавлений учасник результатів виборів намагалася різними засобами звести нанівець створення центрів антипрезидентської опозиції [30].

Таким чином, близько 20 націонал-демократичних партій підтримали кандидатуру в президенти Л. Кучми, який йшов на другий термін свого президенства, «На-

родний фронт» – Є. Марчука, обидва Рухи висунули на з'їздах, які проходили 14 – 15 травня 1999 р., своїх лідерів Г. Удовенка та Ю. Костенка. За рішенням суду, Ю. Костенко не мав права бути офіційно висунутим від НРУ(К), тому був оголошений кандидатом у президенти від зборів виборців м. Києва [23].

Преса уважно стежила за ходом президентської виборчої кампанії: головними учасниками та їхніми програмами, потенційними претендентами, можливими союзами, соціологічними опитуваннями, діяльністю політичних партій, зокрема обома Рухами, тощо, та брала в ній участь як засіб масової комунікації та впливу. Більшість спостерігачів вважали, що обидва рухівських кандидати не мали можливостей вийти до другого туру [22].

31 жовтня 1999 р. відбувся перший етап виборів, який засвідчив про поразку обох рухівських кандидатів. Представники обох частин Руху (Г. Удовенко та Ю. Костенко) з 13 претендентів посіли місця за першою п'ятіркою. На виборах Ю. Костенко отримав підтримку 570 тисяч 623 виборців (2,17%), а Г. Удовенко – 319 тисяч 778 (1,22%) [25].

Отже, проблема «розколу» в НРУ відбувалася на тлі проблеми участі рухівців у виборах і проблеми єднання націонал-демократичних сил та висунування єдиного кандидата. Причинами поразки Руху на президентських виборах були як суто партійні чинники – втрата партією політичного іміджу та електорату, «розкол» НРУ, наслідком якого було проведення окремо обома частинами партії виборчої кампанії та висунення непрохідних кандидатів Г. Удовенка та Ю. Костенка, загибель В. Черновола, обоюстороннє звинувачення у «розколі», судові позови, боротьба за електорат, так і формальні чинники ведення передвиборчої кампанії, які були неефективними [15].

Президентські вибори все більше виявляли тенденцію до об'єднання споріднених політичних сил навколо своїх кандидатів. До процесу об'єднання спонукала внутрішньополітична та соціально-економічна реальність. Адже розпорошення електорату серед близьких за духом і соціально-політичним статусом кандидатів – прямий шлях до поразки. Націонал-демократи вкотре не змогли домовитися про об'єднання та висунення єдиного кандидата. Причинами цього були амбітність, принциповість та зверхність лідерів «правого» табору, «розкол» Руху та поява на політичній арені фактично двох ворогуючих рухівських партій, «червона загроза» та альтернатива в особі Л. Кучми [15].

«Червона загроза» («лівий реванш») для існування незалежної Української держави була чинником, що змушував більшість партій націонал-демократичного табору голосувати за чинного Президента України Л. Кучму, як за «менше зло» (у 1994 р. кандидат у президенти Л. Кучма намагався завоювати довіру проросійськи налаштованих громадян на Сході та Півдні країни, але після перемоги не виконав деякі передвиборчі обіцянки: наприклад, надати російській мові статусу державної тощо), порівняно з його опонентом П. Симоненком – лідером КПУ. Крім того, думка про Л. Кучму як єдиного реального кандидата, який міг протистояти цій загрози, ак-

тивно поширювалася провладними ЗМІ. «Ліві» у складі фракцій КПУ, Соціалістичної партії України (СПУ), Селянської партії України (СелПУ) та Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ) практично контролювали Верховну Раду III скликання, маючи загалом 171 депутатський мандат та посади Голови ВРУ та 1-го заступника Голови ВРУ, які відповідно обіймали О. Ткаченко (СелПУ) та А. Мартинюк (КПУ). Російська Федерація прагнула перетворити СНД на нове державне утворення з наддержавними органами управління, в які втягувала колишні радянські республіки. Після неодноразових спроб на засіданнях ВРУ прийняти рішення про вступ України до Міжпарламентської асамблеї (МПА) СНД 12 березня 1999 р. 230 народних депутатів, основу яких складали «ліві», проголосували за приєднання [32]. У разі перемоги П. Симоненка, «лівий реванш» був цілком реальним, що означало б поступову ліквідацію самостійної української держави – України.

Президентські перегони 1999 р. були вибором політичного курсу держави, Президентом якої на другий термін був обраний Л. Кучма (за результатами голосування у 2-му турі Л. Кучма та П. Симоненко набрали відповідно 56,25% та 37,80% або близько 16 млн. та 10,5 млн. голосів виборців) [2].

Після поразки кандидатів від обох Рухів на виборах процес «розколу» продовжувався до проведення «костенківцями» 18 грудня 1999 р. Установчого з'їзду Українського Народного Руху (УНР) [6]. Отже, кінець 1999 р. став завершальним етапом у «розколі» НРУ, на базі якого утворилися дві партії націонал-демократичного спрямування – Народний Рух України та Український Народний Рух.

Внаслідок «розколу» в 1999 р. на дві течії вплив Руху на процеси в країні послабився як на вищому, так і на місцевому рівнях, що вплинуло на реалізацію його ініціатив та планів (нищівна поразка на виборах 1999 р.), а отже, й на політичні процеси в країні в цілому (наприклад: обидві фракції Руху не змогли протистояти входженню України до МПА СНД, адже діяли розрізнено). Наведені приклади показують негативний вплив партійної кризи на зміну складу Руху – зменшення його чисельності у 1999 р. (в НРУ не перереєструвалося близько 4 – 7 тисяч рухівців, які стали основою «другого Руху», на його інформаційні можливості, оскільки частина рухівських періодичних видань стала обслуговувати інтереси УНР [17]. «Розкол» партії, що уособлювала лідера націонал-демократичних сил України, мав негативні наслідки для подальшої діяльності політичних організацій цього табору.

Аналіз низки періодичних видань за кінець 1999 – 2001 рр. засвідчив, що на тлі внутрішньополітичних подій (протистояння у ВРУ та створення парламентської більшості в січні 2000 р., «справа Гонгадзе» та «касетний скандал» восени 2000 р., проведення політичних акцій «Україна без Кучми» взимку 2000 – 2001 рр., зняття «олігархічними партіями» з посади прем'єр-міністра України В. Ющенка в травні 2001 р., парламентські вибори 2002 року тощо) в НРУ та УНР продовжувалися кризові процеси, причинами яких були недостатнє фінансування, амбітність лідерів, приватні прагматичні інтереси, незадоволення деяких крайових організацій та

окремих представників партії (фракції) результатами президентських виборів 1999 р., позицією керівництва під час складних суспільно-політичних подій в державі [6; 5; 31; 19; 21; 20]. Кризові процеси в обох партіях не стали черговими розколами, але свідчили про негативний вплив «розколу» 1999 р. на їхню внутрішньопартійну ситуацію, що, у свою чергу, негативно впливало на їхній політичний імідж [13].

Першочерговим завданням для націонал-демократів було вирішення проблеми об'єднання Руху та всіх правоцентристських партій. За цей період НРУ та УНР провели ряд консультацій, були авторами спільних заяв щодо порозуміння. Вибори до ВРУ IV скликання стали каталізатором консолідації найвпливовіших націонал-демократичних сил, адже існувала небезпека не бути обраними до парламенту, а отже, захищати інтереси Української держави та нації. Прихід до влади в російській федерації в. путіна, який називав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.», зумовив активізацію російського імперіалізму на пострадянському просторі, що проявлялося в зовнішньополітичному, економічному, культурному, ідеологічному та військовому натиску, підтримці проросійських рухів, політичних та громадських організацій, ЗМІ тощо. Сформована в часи президентства Л. Кучми олігархічна система та російські зовнішня й внутрішня загрози були викликами, що змушували на початку ХХІ ст. обидва Рухи та інші правоцентристські сили, всупереч партійному егоїзмові, об'єднуватися навколо нових лідерів, політичних проєктів і спільно з національно свідомою частиною суспільства боротися за громадянські права та свободи у залі засідань ВРУ, на Майдані Незалежності та за територіальну цілісність і незалежність України.

Типовою ознакою українського політичного життя перших двох десятиліть ХХІ ст. був принцип «гойдалок», який супроводжувався перемогами патріотичних національних сил, їх розбратом, суспільним розчаруванням та поразкою, як наслідок країна опинялася на межі національної катастрофи.

Типові націонал-демократичні партії, зокрема Народний Рух, з середини другого десятиліття занепадають та втрачають вплив на загальнодержавні процеси, що потребує подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бень А. Обличчям – у напрямку Руху! *Голос України*. 1999. 2 берез. С. 3.
2. Вибори Президента України 1999. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> 9 (дата звернення: 08.12.2022).
3. Гончарук Г. І. Про причини розколу Народного Руху України. *Народний Рух України: місце в історії та політиці*: матеріали IV Всеукр. наук. конф., 14–15 верес. 2000 р. Одеса: Астропринт, 2000. С. 32–37.
4. Грицай С. М. Розкол в НРУ: республіканський аспект та його вплив на регіони. *Народний Рух України: місце в історії та політиці*: матеріали V (позачергової)

- Всеукр. наук. конф., 14–15 верес. 2001 р. Одеса: Астропринт, 2001. С. 58–62.
5. Дарченко В. Старі розколи нової епохи. *ПіК*. 2001. 10–16 квіт. (№ 13). С. 18–19.
 6. Качковський Л. Хибна відповідь на виклик історії. *День*. 1999. 21 груд.
 7. Коробова Т. Похорон у режимних рамках. *День*. 1999. 30 берез. (№57). С. 1.
 8. Мельникова О. С. Висвітлення розколу НРУ в редакторських статтях В'ячеслава Чорновола. *Народний Рух України: місце в історії та політиці*: матеріали VIII Всеукр. наук. конф., 25–26 трав. 2011 р. Одеса: Астропринт, 2011. С. 261–265.
 9. Народний Рух України: «Зміни відбулись». *Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин*. 1999. № 9. С. 11–12.
 10. Овсієнко С. Л. Оцінка причин розколу НРУ 1999 р. у ЗМІ. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 38. С. 78–82.
 11. Овсієнко С. Л. Здобутки НРУ на президентських виборах 1999 року як наслідок розколу в його лавах. *Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний наук. зб. Серія: Історія*. Одеса: Астропринт, 2003. Випуск 1. С. 148–156.
 12. Овсієнко С. Л. Г. Удовенко як керівник Народного Руху України. *Записки історичного факультету*. Одеса: Гермес, 2003. Випуск 13. С. 275–283.
 13. Овсієнко С. Л. Об'єднання Рухів напередодні парламентських виборів 2002 року як наслідок консолідації націонал-демократичних сил. *Народний рух України: місце в історії та політиці*: матеріали VI Всеукр. наук. конф., 16–17 верес. 2005 р. Одеса: Астропринт, 2005. С. 105–110.
 14. Овсієнко С. Л. Проблема легітимності двох частин НРУ (історичний аналіз). *Інтелігенція і влада: громадсько-політичний наук. зб. Серія: Історія*. Одеса: Астропринт, 2007. Випуск 10. С. 107–119.
 15. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997 – 2002 рр.): дис. ... к-та. іст. наук. Одеса, 2008. 232 с.
 16. Овсієнко С. Л. Преса та видання приватного, індивідуального походження як джерело вивчення діяльності Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997 – 2002 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2008. № 14. С. 202–209.
 17. Овсієнко С. Л. Про внутрішньопартійну ситуацію в низових структурах Народного Руху у 1999 р. *Народний рух України: місце в історії та політиці*: матеріали VII Всеукр. наук. конф., присвяченої 20-річчю НРУ, 28–29 трав. 2009 р. Одеса: Астропринт, 2009. С. 146–151.
 18. Овсієнко С. Л. Кризові ситуації в Народному Русі: причини та наслідки. *Науковий вісник*. 2010. № 15 (116). С. 134–143.
 19. Онисько О. Рух у нікуди. *ПіК*. 2000. 19–25 трав. (№ 18). С. 8–9.

20. Онисько О. Лесь Танюк: «Зараз очолити Рух може тільки самогубець». *ПіК*. 2000. 19–25 трав. (№ 18). С. 10.
21. Онисько О. Юрій Костенко: «Неправда, що УНР деградує...». *ПіК*. 2000. 19–25 трав. (№ 18). С. 11.
22. Панченко О., Шульгач Т. У Русі з'ясовують, чий «кінь» троянський. *День*. 1999. 7 жовт.
23. «Перша хвиля» передвиборних з'їздів: очікування і результати. *Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин*. 1999. № 19. С. 15.
24. Пирожук М. Загибель Вартового. *День*. 1999. 27 берез. С. 4.
25. Попередні підсумки виборів Президента України. 31 жовтня 1999 р. *Поточний архів Миколаївської крайової організації НРУ*. Спр. 11.
26. Прилука В. Куди рухається Рух? *Літературна Україна*. 1999. 25 лют. С. 1.
27. Реструктуризація парламенту. Об'єктивний процес чи кон'юктурні розрахунки. *Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин*. 1999. № 8. С. 3.
28. Рожкова Л. І. Засновники та лідери Народного Руху України про причини розколу в НРУ. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали V (позачергової) Всеукр. наук. конф., 14–15 верес. 2001 р. Одеса: Астропринт, 2001. С. 142–145.*
29. Русначенко А. Розкол у НРУ: причини, хід, наслідки. *Другі Чорноволівські читання: матеріали наук. конф., присвяч. 75-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола, м. Київ, 30 берез. 2013 р. Тернопіль, 2013. С. 117–126.*
30. Скрябін Д. Прем'єр сказав Руху: треба! *День*. 1999. 4 верес.
31. Сохар О. Президент, Удовенко, Костенко – з однієї політичної комуналки. *ПіК*. 2001. 10–16 квіт. (№ 13). С. 20–21.
32. Фондова лекція з історії та культури України. Тема 4: Незалежна Україна у сучасному світі. веб-сайт. URL: <https://studies.in.ua/istorya-ta-kultura-ukrayini/> (дата звернення: 22.12.2022).
33. Щодо перспектив консолідації правоцентристських сил: події, версії, оцінки. *Тижневий інформаційно-аналітичний огляд: проблеми політики, економіки, безпеки, міжнародних відносин*. 1999. № 12. С. 8–9.

UDK 329(477)«1999»

DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2022.28.268495>

«Split» of the People's Movement of Ukraine in 1999 (retrospective analysis)

Stanislav Ovsienko,

Associate Professor,

Cand. Sc. (History), Associate Professor of New Media and Media Design

Faculty of Journalism, Advertising and Publishing

Odesa I. I. Mechnikov National University

e-mail: istorik@te.net.ua

Among all national political parties there are the «right-wing» parties, which have always stood for the protection of state interests, stand out. Among these parties, the People's Movement, which was the hegemon of the national-democratic camp during the 1990s, occupies a special place. The «split» of the NRU in 1999 was a resonance event, because the crisis embraced the largest state-owned party, the situation in which depended on the future path of the country's development.

O. Melnikova, A. Rusnachenko, S. Hrytsai, L. Rozhkova, G. Honcharuk addressed the problem of the NRU «split» in 1999 in their researches. Therefore, the goal of the article is an attempt to rethink such a phenomenon as the NRU «split» in 1999, which was the subject of the dissertation study, its causes, the course of events against the background of nationwide processes, consequences, coverage in the press, based on the challenges of the Ukrainian present time.

Biased media were inclined to accuse political rivals of the centrality of internal party processes in the NRU.

The «split» in the NRU in 1999 is a natural crisis process that had a subjective and objective nature. The crisis in the NRU and the «split» as its consequence arose as a result of the activities of the party (political and business) leadership. The situation in the NRU and in the entire party environment was an objective process that was caused by the method of creation and development of the party movement in Ukraine.

The analysis of the course of events in the NRU since the 1998 elections gives grounds to assert that the «split» was not a surprise.

The problem of the «split» in the NRU took place against the background of the problem of the participation of movement activists in the elections and the problem of the unity of the National Democrats and the nomination of a single candidate. The reasons for the Movement's defeat in the presidential elections were both purely party factors and formal factors of campaigning.

The end of 1999 was the final stage in the «split» of the NRU, on the basis of which two parties were formed. As a result of the «split», the influence of the Movement on processes in the country weakened both at the higher and local levels; a tangible blow was inflicted on the entire national-democratic camp.

The «red threat» to the existence of independent Ukraine was the factor that forced the majority of national democratic parties to vote for L. Kuchma, as the «lesser evil».

An analysis of a number of periodicals from the end of 1999 to 2001 showed that crisis processes continued in the NRU and UNR.

The oligarchic system formed in the times of Leonid Kuchma and Russian threats were the challenges that at the beginning of the 21st century forced the Movements and other right-centered forces, despite the party egoism, to unite around new leaders, political projects and together with the nationally conscious part of society to fight for civil rights and freedoms, for the territorial integrity and independence of Ukraine.

Keywords: People's Movement of Ukraine, «split», reasons for the «split», consequences of the «split», V. Chornovil, Yu. Kostenko, national democratic camp, press, «left revenge», «Russian threat».

REFERENCES:

1. Ben', A. (1999). Oblychchiam – u napriamku Rukhu! [Face – in the direction of Rukh!]. *Holos Ukrainy*. March 2. p. 3. [In Ukrainian].
2. Vybery Prezydenta Ukrainy 1999 [Elections of the President of Ukraine 1999]. *Wikipedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (accessed: 08.12.2022). [In Ukrainian].
3. Honcharuk, G. I. (2000). Pro prychny rozkolu Narodnoho Rukhu Ukrainy [About the reasons for the split of the People's Movement of Ukraine]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy IV Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 32–37. [In Ukrainian].
4. Hrytsay, S. M. (2001). Rozkol v NRU: respublikans'kyi aspekt ta yoho vplyv na rehiony [The split in the NRU: the republican aspect and its impact on the regions]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy V (pozacherhovoi) Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 58–62. [In Ukrainian].
5. Darchenko, V. (2001). Stari rozkoly novoyi epokhy [The old splits of the new era]. *PiK*. Vol. 13. pp. 18–19. [In Ukrainian].
6. Kachkovs'kyi, L. (1999). Khybna vidpovid' na vyklyk istorii [Wrong response to story challenge]. *Den'*. December 21. [In Ukrainian].
7. Korobova, T. (1999). Pokhoron u rezhymnykh ramkakh [Funeral within the regime framework]. *Den'*. Vol. 57. p. 1. [In Ukrainian].
8. Mel'nykova, O. S. (2011). Vysvitlennia rozkolu NRU v redaktors'kykh stattiakh V'iacheslava Chornovola [Coverage of the split of the NRU in the editorial articles of Vyacheslav Chornovil]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy VIII Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 261–265. [In Ukrainian].
9. Narodnyi Rukh Ukrainy: «Zminy vidbulys'» (1999) [People's Movement of Ukraine: «Changes have taken place»]. *Tyzhnevyyi informatsiino-analitychnyi ohliad*. Vol. 9. pp. 11–12. [In Ukrainian].
10. Ovsiienko, S. L. (2003). Otsinka prychn rozkolu NRU 1999 r. u ZMI [Evaluation of the reasons for the split of the NRU in 1999 in the media]. *Kultura narodov Prichernomoria*. Vol. 38. pp. 78–82. [In Ukrainian].
11. Ovsiienko, S. L. (2003). Zdobutky NRU na prezydents'kykh vyborakh 1999 r. yak naslidok rozkolu v yoho lavakh [The achievements of the NRU in the 1999 presidential elections as a result of the split in its ranks]. *Intelihtsiia i vlada*. Serija: Istorija. Vol. 1. pp. 148–156. [In Ukrainian].

12. Ovsiienko, S. L. (2003). G. Udovenko yak kerivnyk Narodnoho Rukhu Ukrainy [G. Udovenko as the leader of the People's Movement of Ukraine]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Vol. 13. pp. 275–283. [In Ukrainian].
13. Ovsiienko, S. L. (2005). Ob'iednannia Rukhiv naperedodni parlamets'kykh vyboriv 2002 roku yak naslidok konsolidatsii national-demokratychnykh syl [Uniting of Movements on the eve of the 2002 parliamentary elections as a result of the consolidation of national-democratic forces]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy VI Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 105–110. [In Ukrainian].
14. Ovsiienko, S. L. (2007). Problema lehitymnosti dvokh chastyn NRU (istorychnyi analiz) [The problem of the legitimacy of the two parts of the NRU (historical analysis)]. *Intelihtentsiia i vlada*. Vol. 10. pp. 107–119. [In Ukrainian].
15. Ovsiienko, S. L. (2008). Diialnist' Narodnoho Rukhu Ukrainy v umovakh vnutrishniopartiynoi kryzy (1997 – 2002 rr.) [Activities of the People's Movement of Ukraine in the conditions of the internal party crisis (1997 – 2002)]. Dissertation of PhD History. Odesa. 232 p. [In Ukrainian].
16. Ovsiienko, S. L. (2008). Presa ta vydannia pryvatnoho, individualnoho pokhodzhennia yak dzherelo vyvchennia diialnosti Narodnoho Rukhu Ukrainy v umovakh vnutrishniopartiynoi kryzy (1997 – 2002 rr.) [The press and publications of private, individual origin as a source of studying the activity of the People's Movement of Ukraine in the conditions of the internal party crisis (1997 – 2002)]. *Intelihtentsiia i vlada*. Vol. 14. pp. 202–209. [In Ukrainian].
17. Ovsiienko, S. L. (2009). Pro vnutrishniopartiynu sytuatsiiu v nyzovykh strukturakh Narodnoho Rukhu u 1999 r. [About the internal party situation in grassroots structures of the People's Movement in 1999]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy VII Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 146–151. [In Ukrainian].
18. Ovsiienko, S. L. (2010). Kryzovi sytuatsii v Narodnomu Rusi: prychny ta naslidky [Crisis situations in the People's Movement: causes and consequences]. *Naukovyi visnyk*. Vol. 15 (116). pp. 134–143. [In Ukrainian].
19. Onys'ko, O. (2000). Rukh u nikudy [Movement to nowhere]. *PiK*. Vol. 18. pp. 8–9. [In Ukrainian].
20. Onys'ko, O. (2000). Les Taniuk: «Zaraz ocholyty Rukh mozhe tilky samohubets'» [Les Tanyuk: «Only a suicide can lead the Movement now»]. *PiK*. Vol. 18. p. 10. [In Ukrainian].
21. Onys'ko, O. (2000). Yuriy Kostenko: «Nepravda, shcho UNR dehraduie...» [Yuriy Kostenko: «It is not true that the UNR is degrading...»]. *PiK*. Vol. 18. p. 11. [In Ukrainian].
22. Panchenko, O., Shul'hach, T. (1999). U Rusi z'iasovuiut', chyi «kin'» troianskyi [In the Movement it is found out whose «horse» is Trojan]. *Den'*. October 7. [In Ukrainian].
23. «Persha khvyliia» peredvyborynykh z'yizdiv: ochikuvannia i rezultaty (1999) [The «first wave» of pre-election congresses: expectations and results]. *Tyzhnevyyi informatsiino-analitychnyi ohliad*. Vol. 19. p. 15. [In Ukrainian].
24. Pyrozhuik, M. (1999). Zahybel' Vartovoho [Death of the Watchman]. *Den'*. March 27. p. 4. [In Ukrainian].
25. Poperedni pidsumky vyboriv Prezydenta Ukrainy (1999) [Preliminary results of the presidential elections of Ukraine]. *Potochnyi arkhiv Mykolayivs'koi kraiovoi orhanizatsii NRU*. October 31. Case 11. [In Ukrainian].

26. Pryluka, V. (1999). Kudy rukhaiet'sia Rukh? [Where is the Movement going?]. *Literaturna Ukraina*. February 25. p. 1. [In Ukrainian].
27. Restrukuryzatsiya parlamentu. Ob'iektivnyi prozes chy kon'iukturni rozrakhunky (1999) [Restructuring of the parliament. Objective process or conjunctural calculations]. *Tyzhnevyyi informatsiino-analitychnyi ohliad*. Vol. 8. p. 3 [In Ukrainian].
28. Rozhkova, L. I. (2001). Zasnovnyky ta lidery Narodnoho Rukhu Ukrainy pro prychny rozkolu v NRU [The founders and leaders of the People's Movement of Ukraine on the reasons for the split in the NRU]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy V (pozacherhovo) Vseukr. nauk. konf. Odesa*. pp. 142–145. [In Ukrainian].
29. Rusnachenko, A. (2013). Rozkol u NRU: prychny, khid, naslidky [Split in the NRU: causes, course, consequences]. *Druhi Chornovolivs'ki chytannia: materialy nauk. konf. Kyiv*. pp. 117–126. [In Ukrainian].
30. Skriabin, D. (1999). Prem'ier skazav Rukhu: treba! [The Prime Minister told Rukh: it is necessary!]. *Den'*. September 4 [In Ukrainian].
31. Sokhar, O. (2001). Prezydent, Udovenko, Kostenko – z odniiei politychnoi komunal'ky [The President, Udovenko, and Kostenko are from the same political commune]. *PiK*. Vol. 13. pp. 20–21. [In Ukrainian].
32. Fondova leksiia z istorii ta kul'tury Ukrainy. Tema 4. Nezalezhna Ukraina u suchasnomu sviti [Foundation lecture on the history and culture of Ukraine. Topic 4: Independent Ukraine in the modern world]. URL: <https://studies.in.ua/istoriya-ta-kultura-ukrayini/4035> (accessed: 22.12.2022). [In Ukrainian].
33. Shchodo perspektyv konsolidatsii pravotsentryst's'kykh syl: podii, versii, otsinky (1999) [Regarding the prospects of consolidation of right-center forces: events, versions, assessments]. *Tyzhnevyyi informatsiino-analitychnyi ohliad*. Vol. 12. pp. 8–9. [In Ukrainian].